

Perspektiver på Jødisk Apologetik

Redigeret af Anders Klostergaard Petersen, Jesper Hyldahl og Kåre Fuglseth

PERSPEKTIVER PÅ JØDISK APOLOGETIK

Antikken og Kristendommen 4

Under redaktion af:

Anders-Christian Jacobsen (ansvarshavende)

Nils Arne Pedersen

Anders Klostergaard Petersen

Aage Pilgaard

Tidligere er udkommet i serien:

Perspektiver på Origenes' Contra Celsum (2004)

Apologetik i Det Nye Testamente (2005)

Til forsvar for kristendommen (2006)

PERSPEKTIVER PÅ JØDISK APOLOGETIK

Redigeret af Anders Klostergaard Petersen,
Jesper Hyldahl og Kåre Sigvald Fuglseth

Forlaget ANIS
København 2007

Perspektiver på jødisk apologetik

Redaktion: Anders Klostergaard Petersen,
Jesper Hyldahl og Kåre Sigvald Fuglseth

© Forfatterne og Forlaget ANIS, 2007

Bogen er sat med Garamond på Religionspædagogisk
Center og trykt hos Specialtrykkeriet

ISBN-13: 978-87-7457-412-5

Omslag: Mindgame

Udgivet med støtte fra Palæstinafondet (H.P. Hjerl
Hansen Mindefondet for Dansk Palæstinaforskning)

Forlaget ANIS
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
tlf. 3324 9250 – fax 3325 0607
www.anis.dk

Forord 7

Jødisk apologetik – forskningshistorisk og historisk 15
Anders Klostergaard Petersen

Apologetik i Aristeas 45
Anders Klostergaard Petersen

Aristobul som apologetisk skrift 69
Anders Klostergaard Petersen

Artapanos – en tidlig jødisk apologet 97
Ellen Juhl Christiansen

Makkabærbogslitteraturen i et apologetisk perspektiv 115
Anders Klostergaard Petersen

Filon som polemiker og politisk apologet 155
Per Bilde

Mellem ny og gammel kultur 181
Jesper Hyldahl

Grænser for apologi 207
Henrik Tronier

Filon som apologet – en læsning
af *De migratione Abrahami* 233
Anders Klostergaard Petersen

Filons forhold til tempelet i Jerusalem i et apologetisk perspektiv 263
Kåre Sigvald Fuglseth

Mod Apion – en nøgle til Josefus' forfatterskab? 283
Per Bilde

Om forfatterne 319

Forord

Denne bog er det fjerde bind i skriftserien *Antikken og kristendommen*. Serien udkommer i samarbejde mellem forskerseminaret, *Antikken og kristendommen*, ved Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet, og *Forlaget Anis*. Dens formål er at præsentere forskning i den antikke kristendom i dens kulturelle, religiøse og sociale kontekst med henblik på både kolleger og et alment interesseret publikum i Norden. Sideløbende udkommer en engelsksproget serie på *Peter Lang Verlag* i Tyskland.

Bidragene i dette bind præsenterer nogle af frugterne af den forskning, der er blevet til inden for rammerne af Det Teologiske Fakultets fireårige satsningsområde (2003-2007), *Jøder, kristne og hedninger i antikken – kritik og apologetik*. Et væsentligt formål med dette forskningsprojekt har været at undersøge den udveksling af synspunkter, der fandt sted mellem forskellige grupperinger i århundrederne omkring vor tidsregnings begyndelse. Udvekslingen havde ofte karakter af voldsom polemik mod konkurrerende livstydninger og et tilsvarende indædt forsvar for egne overbevisninger: Et møde mellem forskellige traditioner, der bevidst og ubevidst førte til dannelsen af nye og anderledes konfigurationer. Den bevidste del havde at gøre med den kulturelle afvisning, overtagelse og tilegnelse af andre gruppers synspunkter. Den ubevidste havde at gøre med to forhold. For det første skyldtes den delagtigheden i en større, fælles kultursammenhæng – den hellenistiske –, som de forskellige strømninger og enkeltgrupperinger alle kan ses som varierende manifestationer af. For det andet er der en indirekte påvirkning, som uundgåeligt præger forskellige grupper i samme kulturelle og sociale kontekst.

1. Baggrund

Johannes Geffcken, en tysk patristiker fra det tyvende århundredes begyndelse, formulerede i en betydningsfuld bog fra 1907, *Zwei griechische Apologeten*, kort og koncist et udbredt synspunkt i datiden: Den kristne apologetik var arvtager af den jødisk apologetiske tradition. I stedet for at tage denne også i dag almene forståelse af jødisk apologetik som forudsætning for den senere kristne op til overvejelse, koncentrerer bidragene i denne bog sig om selve fænomenet jødisk apologetik. Det sker gennem en indgående drøftelse af såvel de centrale skrifter som forfatterskaber. Der er tale om en på mange måder bemærkelsesværdig udgivelse, fordi det både er den første samlede og mest omfattende fremstilling af problemfeltet *jødisk apologetik* siden Moriz Friedländers klassiker fra 1903, *Geschichte der jüdischen Apologetik als Vorgeschichte des Christentums*. Der er ganske vist kommet et væld af bøger og enkeltartikler om problemkredsen, men ikke nogen samlet fremstilling som i denne bog, hvor samtlige relevante forfatterskaber dybdeborende drøftes i et apologetisk perspektiv.

Som den kyndige læser imidlertid vil bemærke, er der ikke gjort forsøg på at forpligte de enkelte forfattere på en samlet og fælles forståelse af problemfeltet. Derfor vil man også i enkelte bidrag møde forskellige opfattelser af fænomenet jødisk apologetik, ligesom flere af forfatterne har indbyrdes forskellige forståelser af bestemte forfatterskaber. Deraf titlen: *Perspektiver på jødisk apologetik*. Der er tale om en samlet fremstilling, fordi man her finder den mest udførlige diskussion af jødisk apologetik siden Friedländer; men der er netop ikke tale om én bestemt opfattelse, men om en vifte af forskellige synspunkter. Det ser vi ikke som en svaghed ved bogen, men tværtimod som en styrke. Dette så meget desto mere, fordi der i disse år foregår en intens international debat om, i hvilket omfang man overhovedet kan tale om en jødisk apologetisk tradition, og i hvilken udstrækning det er meningsfuldt at klassificere bestemte forfatterskaber som apologetiske. *Perspektiver på jødisk apologetik* er ikke kun en præsentation af denne internationale forskning til et skandinavisk-sproget publikum. Den er selv et vægtigt indlæg i drøftelsen. Derudover glæder vi os over, at flere af de analyserede skrifter og forfatter-

skaber for første gang får en fyldig præsentation og diskussion i det skandinaviske sprogområde.

Bogens artikler er blevet til over en flerårig periode. Således går Kåre Fuglseths bidrag om “Filons forhold til tempelet i Jerusalem i et apologetisk perspektiv” og Anders Klostergaard Petersens om “Filon som apologet – en læsning af *De migratione Abrahami*” i deres oprindelige skikkelse tilbage til et endagsseminar om Filon, der blev afholdt i regi af satsningsområdet i december 2003 på Aarhus Universitet. Tidligere versioner af Per Bildes artikler om “Filon som politisk apologet” og om Josefus’ “Mod Apion – en nøgle til Josefus’ forfatterskab”, Anders Klostergaard Petersens om “Makkabærbogslitteraturen i et apologetisk perspektiv”, Ellen Juhl Christiansens om “Artapanos som apologet”, og Jesper Hyldahls om Filons allegoriske udlægning “Mellem ny og gammel kultur” er oprindeligt blevet præsenteret på et forskerseminar afholdt på Klitgården, Skagen, i slutningen af februar 2005. De øvrige artikler er skrevet netop til denne bog.

2. Bogens artikler

Vi blander op for diskussionen af jødisk apologetik med en fyldig artikel af Anders Klostergaard Petersen om selve fænomenet “Jødisk apologetik – forskningshistorisk og historisk”. Selv om der kan være gode grunde til at modificere talen om en jødisk apologetisk tradition, argumenterer Petersen for det meningsfulde i fortsat at anvende kategorierne apologi og apologetik i sammenhæng med en række af de skrifter, der alle er del af den bredere kategori, jødisk hellenistisk litteratur fra diasporaen. Det indebærer imidlertid, at man besinder sig på kategorierne og gør sig klart på hvilket analytisk niveau, der meningsfuldt kan tales om jødisk apologetik. Samtidig giver artiklen gennem en fyldig gennemgang af forskningshistorien forudsætningerne for at forstå den aktuelle diskussion af problemfeltet.

Derefter følger tre artikler om de tidligste eksempler på en sådan jødisk apologetisk tradition. Det drejer sig om Anders Klostergaard Petersens artikler om “Apologetik i Aristeas” og om “Aristobul som apologetisk skrift” og

Ellen Juhl Christiansens om “Artapanos – en tidlig jødisk apologet”. Der er tale om tre vidt forskellige skrifter, som ikke desto mindre har en række motivsæt til fælles, der traditionelt klassificeres apologetiske. Forfatterne drøfter, hvordan og hvorfor det er meningsfyldt at tolke disse tre værker i et apologetisk perspektiv. F.eks. gør Juhl Christiansen opmærksom på, at hun opfatter Artapanos som et stykke historiografisk apologetik, der har til formål dels at styrke jøderne i deres identitetsforståelse, dels at fortælle ikke-jøder, at fremtrædende jøder som Abraham, Josef og Moses alle har bidraget til den ægyptiske kultur med viden og nyttig nyskabelse. Denne diskussion om de tidlige apologeter er så meget desto mere væsentlig, fordi der er en gammel tradition for netop at identificere disse tre skrifter med begyndelsen på det, man tidligere kaldte *den jødiske apologetik*.

Derpå følger endnu en artikel af Petersen, som kræver en særlig forklaring. Det drejer sig om “Makkabærbogslitteraturen i et apologetisk perspektiv”. Traditionelt har man ikke drøftet de fire Makkabærbøger i sammenhæng med den øvrige apologetiske litteratur, men det gælder for hver af bøgerne, at man i gennemgange af dem ofte har peget på apologetiske motiver i dem. Vi har derfor fundet det nærliggende også at give en mere indgående præsentation af Makkabærbogslitteraturen i sammenhæng med apologetik-spørgsmålet. Da der for de tre første Makkabærbøgers vedkommende er tale om forskellige eksempler på historieskrivning og for 4 Makk.s vedkommende om filosofi, giver artiklen også lejlighed til at rejse det mere grundlæggende spørgsmål, i hvilken forstand disse genrer kan siges at være relateret til apologetik.

Fra Makkabærbogslitteraturen bevæger vi os frem til Filon. Per Bilde skriver med udgangspunkt i Filons to ‘lejlighedsskrifter’ *In Flaccum* (Mod Flaccus) og *De legatione ad Gaium* (Om delegationen til Gaius) om “Filon som politisk apologet”. Som reaktion på forfølgelsen af jøderne i Alexandria i sommeren 38 og den efterfølgende stadigt vanskeligere situation for det jødisk aleksandrinske samfund rejste Filon som anfører for en jødisk delegation til Rom for at tale jødernes sag over for den romerske kejser Caligula. Efterfølgende (41-42) henvendte han sig i de to mindre værker til den nye kejser Claudius, til den nyudnævnte romerske præfekt for Ægypten, Pollio, og

til andre ledende romere samt til hans jødiske frænder for i detaljer at dokumentere, hvordan jøderne var blevet groft forurettet, og hvordan det ville være til gavn for det romerske imperium, at det behandlede jøderne ordentligt. Disse træk tolkes af Bilde som udtryk for en både politisk og teologisk motiveret apologetik.

I de tre følgende artikler af Jesper Hyldahl, Henrik Tronier og Anders Klostergaard Petersen rettes fokus mod Filons filosofisk, religiøse forfatterskab og i særdeleshed den allegoriske udlægningstradition. Spørgsmålet er, hvordan allegoresen som tolkningsstrategi kan hævdes at være apologetisk motiveret. I artiklen “Mellem ny og gammel kultur. Allegori som apologetisk strategi i aleksandrinsk jødedom” argumenterer Hyldahl for allegoresens apologetiske karakter. Den gør det muligt at forson sig med den omgivende kultur gennem påstanden om, at ens egen lære ikke adskiller sig nævneværdigt fra den toneangivende, men i stedet harmonerer med den.

En anderledes opfattelse af allegoresen kommer til udtryk hos Henrik Tronier i artiklen “Grænser for apologi. Er Filons brug af allegorese apologetisk?”. I modsætning til Hyldahl argumenterer han for, at allegoresen er ‘sagligt’ begrundet af Filons filosofiske forståelse og ikke skyldes et apologetisk behov for at forene forskellige kulturelle synsvinkler med hinanden. Allegoresen er en naturlig del af den rationalitet, som Filon deler med den mellemplatoniske filosofiske tradition. Tronier hævder yderligere, at selve tendensen til at ville finde en apologetisk baggrund for Filons allegorese skyldes forskningens afhængighed af den gamle modstilling mellem hellenisme og jødedom. Løsrevet fra dette tolkningsfilter er der ingen grund til at opfatte Filons filosofiske forfatterskab som på nogen måde apologetisk motiveret.

Denne drøftelse forfølges yderligere i Petersens bidrag om “Filon som apologet – en læsning af *De migratione Abrahami*”. Her argumenteres der – i lighed med Hyldahls artikel – for, at den filonske allegorese også skal ses i sammenhæng med et apologetisk behov for at forsvare elementer i bibelteksterne, der ikke længere var kulturelt acceptable for den form for jødedom, Filon repræsenterede. Samtidig betones det, at den fremførte forståelse ikke hviler på en opfattelse, der ser en grundlæggende modsætning mellem hellenisme og jødedom. Spaltningen i Filons opfattelse af bibelteksten mellem en bog-

stavelig og en allegorisk betydning skyldes snarere en indre jødisk konflikt mellem konkurrerende fortolkninger af Toraen: Forskellige former for jødedom, der i større eller mindre udstrækning var blevet påvirket af samtidige og parallelle strømninger i den græsk-hellenistiske filosofiske tradition. Det fremhæves også, at hvad der for en moderne synsvinkel må tage sig ud som en spaltning i Filons eksegetiske forfatterskab, næppe af Filon selv er blevet opfattet som en modsætning.

Med Kåre Fuglseths artikel om “Filon og tempelet i Jerusalem i et apologetisk perspektiv” runder vi afdelingen af Filon-bidrag af. Fuglseth viser med udgangspunkt i et konkret motivsæt, der har et åbenlyst meget specifikt socialt korrelat, nemlig templet i Jerusalem, hvordan Filon fremstod som apologet for tempelinstitutionen. Samtidig berører han et problem, der også er drøftet i de tidligere Filon-bidrag. Hvad der for os i dag måske fremstår som en tvetydig opfattelse, førte ikke i Filons egen selvforståelse til tvetydige handlinger i relation til templet. Det er derfor vigtigt at skelne mellem forskellige niveauer, hvis man meningsfyldt vil operere med apologetik-begrebet.

Bindet afsluttes med en fyldig artikel af Per Bilde om den jødiske apologet *par excellence*, Josefus, der har skrevet den eneste fuldstændigt bevarede jødiske apologi, *Contra Apionem* (Mod Apion). Bilde drøfter ikke blot *Contra Apionem* som apologetisk skrift, men relaterer også værket til Josefus' øvrige forfatterskab. Han hævder om skriftet, at det udover at være en apologi er et stykke missionslitteratur, der som agitation og propaganda af protreptisk type også henvender sig til de hedninger, der havde fattet interesse for jødedommen med det formål at drage dem nærmere som allierede, sympatisører, “gudfrygtige” eller proselytter til jødedommen. Dermed peger Bilde – i lighed med hans tidligere bidrag om Filon – på, at skrifterne kan have haft forskellige modtagergrupper, ligesom de kan have udfyldt forskellige mål i datiden. Om *Contra Apionem* hævder han, at det udover at været rettet til en sådan gruppe af hedninger med interesse for jødedommen, også har været henvendt til videre kredse i den hellenistisk-romerske verden, som var neutrale i den omtalte strid mellem jøder og “grækere” for over for dem at forebygge og afværge de negative virkninger, som de mange angreb på jødedom-

men og det jødiske folk kunne have. Endelig har værket også været rettet mod regeringen og den magthavende klasse i Rom med det formål at afværge eller forebygge den udbredte kritik af jødedommen, som prægede årene under og efter det første store jødiske oprør mod Rom. I modsætning til den øvrige drøftede litteratur i denne bog gør Bilde det imidlertid klart, at han ikke opfatter skriftet som henvendt til en jødisk læserskare.

Denne bog er blevet til med generøs støtte fra H. P. Hjerl Hansen Mindefondet for Dansk Palæstinaforskning, som har dækket udgifterne i forbindelse med udgivelsen. Vi takker på det varmeste for denne økonomiske støtte.

*Anders Klostergaard Petersen;
Jesper Hyldahl og Kåre Sigvald Fuglseth*

Om forfatterne

Per Bilde er dr. theol. og professor med speciale i tidlig kristendom og antik jødedom ved Afdeling for Religionsvidenskab, Aarhus Universitet. Han skrev i 1983 doktorafhandling med titlen *Studier i Josefus og kristendommens grundlæggelse*. Han var en væsentlig drivkraft bag det danske Hellenisme-initiativ i første halvdel af 1990'erne. Bilde har et omfattende forfatterskab bag sig med udgivelser om religion i hellenistisk tid, Josefus og tidlig kristendom. Blandt hans hovedværker hører Josefus-monografien *Flavius Josephus between Jerusalem and Rome*, Sheffield 1988; *Den hellenistisk-romerske verden: Religiøse tekster*, København 1998; *En religion bliver til*, Frederiksberg 2001.

Ellen Juhl Christiansen er cand. theol. fra Aarhus Universitet og Ph.D. fra University of Durham på en afhandling med titlen *The Covenant in Judaism and Paul. A Study of Ritual Boundaries as Identity Markers*, Leiden 1995. Hun har i en årrække været tilknyttet Institut for Gammel og Ny Testamente, Aarhus Universitet, som underviser i Ny Testamente. Hun har skrevet flere artikler om nytestamentlige og antikke jødiske emner.

Kåre Sigvald Fuglseth er lektor ved Højskolen (i Norge del af universitetsstrukturen) i Bodø ved Insitut for Lærerruddannelse og Kulturfag. Han er dr. phil. fra Institut for Religionsvidenskab, Trondhjems Universitet på en afhandling med titlen *The Johannine Sectarianism in Perspective*, Leiden 2005. Han har sammen med Peder Borgen og Roald Skarsten stået for det for Filon-forskningen internationalt væsentlige norske konkordansprojekt, hvis hidtidige udgivelser er *The Philo Index*, Leiden 2000; *A Comparison of*

Greek Words in Philo and the New Testament, New York 2003; *The Complete Works of Philo of Alexandria: A Key-Word-In-Context-Concordance*, New Jersey 2005.

Jesper Hyldahl er cand. theol. fra Aarhus Universitet og Ph.D. på en afhandling med titlen *Det religiøse sprogs dynamik. Forholdet mellem Guds transcendens og menneskets sprog i 2. til 3. århundredes gnostiske og kristne tænkning*. Han er Carlsberg-financieret forskningsadjunkt ved Det Teologiske Fakultet ved Aarhus Universitet og arbejder med et projekt om den allegoriske tolkningsmetode i antikken. Han har skrevet flere artikler om gnosticisme og antik sprogfilosofi. Sammen med René Falkenberg har han udgivet bogen *Grundlaget for erkendelse. Teksterne Eugnostos' brev og Sophia Jesu Christi fra Nag Hammadi-biblioteket og Berlinergnostikeren*, Århus 2003.

Anders Klostergaard Petersen er cand. theol. og lektor ved Afdeling for Religionsvidenskab med speciale i tidlig kristendom og antik jødedom. Han modtog i 1994 Aarhus Universitets guldmedalje for en afhandling om paulinsk dåbsteologi. Han har publiceret en betydelig mængde artikler i internationale og nationale tidsskrifter og antologier om tidlige kristne, antikke jødiske og religionsvidenskabelige emner. Blandt hans primære forskningsområder hører Paulusforskning, jødedom i sidste halvdel af Anden Tempelperiode og ritualteori.

Henrik Tronier er cand. theol. fra Københavns Universitet og tidligere lektor ved Institut for Bibelsk Eksegese, Københavns Universitet. Han har bidraget væsentligt til den nyere Paulusforskning i Danmark, blandt andet med bogen *Transcendens og transformation i Første Korintherbrev*, København 1994. Derudover har han publiceret en række artikler om Paulus, Filon og hermeneutiske spørgsmål relateret til nytestamentlig eksegese. Centralt i hans arbejder står forsøget på at fortolke Paulus i lyset af Filons filosofiske og religiøse forfatterskab.